

УДК 159.9.018.2-053.6

ЗМІСТОВА СТРУКТУРА ПРОЦЕСУ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ЦЕНТРАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

Капська А. Й., Сидорчук М. С.

У статті розкрито особливості самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, структуру зазначеного процесу, а також особливості старших підлітків як вихованців закладів соціального захисту.

Ключові слова: самоактуалізація, структура самоактуалізації, старші підлітки, центр соціально-психологічної реабілітації, вихованці центрів соціально-психологічної реабілітації.

В статье раскрыты особенности самоактуализации старших подростков – воспитанников центров социально-психологической реабилитации, структуру указанного процесса, а также особенности старших подростков как воспитанников учреждений социальной защиты.

Ключевые слова: самоактуализация, структура самоактуализации, старшие подростки, центр социально-психологической реабилитации, воспитанники центров социально-психологической реабилитации.

The article reveals peculiarities of self-actualization in older teenagers – inmates of centers of socio-psychological rehabilitation, describes the structure of this process and specific traits of older teenagers as recipients of services provided by institutions of social protection.

Key words: self-actualization, structure of self-actualization, older teenagers, center of social and psychological rehabilitation, inmates of centers of socio-psychological rehabilitation.

Покращення соціального становища молодого покоління є одним із пріоритетних напрямків соціальної молодіжної політики держави, проте особистісний розвиток молоді людини відбувається в досить складних умовах політичної нестабільності, наростання кризових явищ у суспільстві, зниження ролі сім'ї як традиційного і досить ефективного інституту соціалізації, окремих засад моралі, зростання соціально-правової незахищеності населення, незатребуваності спеціалістів деяких професій тощо.

У зв'язку з цим виникає потреба у допомозі молодим людям у самовизначенні, виборі професійного та життєвого шляху, засвоєнні надбань старших поколінь, особистісному зростанні, все це виступає пріоритетним напрямком соціально-педагогічної діяльності.

Особливої уваги потребують безпритульні старшого підліткового віку, як такі, що переживають вікові процеси становлення особистості та самоствердження.

Аналіз наукових джерел свідчить, що у монографіях, дисертаціях та інших працях із соціальної педагогіки значною мірою висвітлено: теоретичні концепції соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю (І. Бех, О. Безпалько, І. Зверева, А. Рижанова); основи соціально-правового захисту дітей та молоді (Н. Агаркова, О. Караман, І. Ковчина, Ж. Петрочко); особливості професійної діяльності соціального педагога з дезадаптованими категоріями дітей та технології соціально-педагогічної роботи з ними (Л. Анісімов, Л. Артюшкіна, О. Балакірева, Г. Бевз, Р. Вайнола, Т. Василькова, Ю. Василькова, Н. Заверико, І. Зверева, А. Капська, О. Карпенко, Л. Міщик, А. Мудрик, А. Полянничко, С. Харченко).

Однак питання комплексної структури процесу самоактуалізації особистості підлітка ще не отримало належного розгляду.

Метою даної статті є виявлення та аналіз механізмів і чинників самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.

З метою забезпечення соціального захисту безпритульних дітей, які потребують тимчасового влаштування й соціально-психологічної реабілітації, в Україні діє мережа закладів тимчасового перебування таких дітей: притулки у справах неповнолітніх, центри соціально-психологічної реабілітації, соціальні гуртожитки.

Центр соціально-психологічної реабілітації дітей – заклад соціального захисту, що створюється для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років, які опинились у складних життєвих обставинах, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги [8].

Вихованцями центрів соціально-психологічної реабілітації є діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, переведені з притулків для дітей, залишилися поза сімейним оточенням, зазнали насильства і потребують соціально-психологічної допомоги [8].

Як зазначає Н. Павлик, у сучасному суспільстві дедалі частіше продукується думка про неспроможність повноцінного розвитку і виховання дітей у закладах закритого типу. Головною причиною цього є депривація основних потреб дітей, що призводить до вражаючих соціально-психологічних наслідків [7, с. 58].

З огляду на це вважаємо доцільним у нашому дослідженні виявити особливості процесу самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, визначити її компоненти, критерії та показники.

Варто зазначити, що самоактуалізація – це складний процес, на який впливають як і внутрішньоособистісні чинники, так і навколишнє середовище, а в нашому дослідженні – це середовище центру. Основною метою перебування вихованців у ЦСПР є забезпечення їх життєво необхідних потреб, що включає в себе педагогічне, психологічне, медичне, соціальне та інші види забезпечення.

Серед чинників, що впливають на самоактуалізації старших підлітків, Л. Байкова [1, с. 5–11] виділяє соціально-психологічну адаптацію, яка включає в себе: ціннісні орієнтації, адекватні загальнолюдським цінностям, наявність досить широкого спектра особистісно значущих позитивних цінностей; адекватна моральна самооцінка, позитивне сприйняття себе й інших, почуття особистого достоїнства; моральний ідеал, рефлексивні вміння.

Показниками самоактуалізації є готовність до саморозвитку; успішність здійснення самовизначення, яке характеризується такими ознаками: переживання осмисленості свого життя; міркування про суть життя, наявність інтересу до цієї проблеми та її обговорення; креативність; бачення себе в майбутньому, довгострокове планування; приваблива емоційна картина майбутнього [1, с. 5–11].

Представниками гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Перлз, Е. Шостром) та їхніми послідовниками виділено такі основні критерії самоактуалізації: здатність жити в теперішньому реальному часі, гнучкість поведінки, самопідтримка, сензитивність до власних відчуттів і потреб, високий рівень самоповаги і самоприйняття, спонтанність, прагнення до уникнення захисних форм поведінки, високий рівень творчої активності, здатність до налагодження глибоких особистісних контактів тощо.

Самоактуалізація передбачає такий розвиток людини, який звільняє її від дефіциту проблем зростання і від невротичних або інфантильних, уявних, "несправжніх" проблем життя. Тому потрібно мобілізувати власний особистісний потенціал та звернутися до "справжніх" екзистенційних проблем. Високосамоактуалізований особистості притаманні активність, спонтанність поведінки, автономність, самоповага, самоприйняття й інші позитивні просоціальні якості й властивості [6, с. 78].

Водночас А. Маслоу відзначав, що нестача благ, потребові обмеження, блокада базових і фізіологічних потреб у їжі, відпочинку, безпеці приводять до того, що ці потреби можуть стати для людини провідними, домінуючими і вкрай актуальними. Тому лише за умови задоволення базових, первинних потреб у людини може проявитися мотивація до реалізації цілого синтезу вищих потреб, зокрема до розвитку, осмислення власного буття, пошуку життєвого сенсу тощо.

Наявність вищих потреб до розвитку / саморозвитку, побудова життєвих цілей та екзистенційної мети, віра у красу, добро, справедливість, істину дають змогу бути "самоактуалізованою особистістю". Для успішного перебігу процесу

самоактуалізації необхідними є безумовне схвалення і віра в розвиток індивіда з боку оточення, щирість, конгруентність цього довкілля, емпатійне розуміння. Тривале й надмірне блокування фундаментальних потреб породжує "неврози існування", що спонукають людину до трагічного й депресивного світосприймання, втрати віри в себе та насолоди життям і призводять до страждань та безсилля перед самореалізацією [6, с. 156].

Аналіз процесу самоактуалізації людини передбачає, що вона на рівні активізації власного внутрішньопсихологічного самоусвідомлення робить певний свідомий вибір життєвих цілей і шляхів їх досягнення. Упродовж мінливої послідовності епізодів, ситуацій, у кожній з яких "Я" особистості зустрічається з певними проблемами, відбувається докладання зусиль і в міру вирішення цих проблем розгортається процес удосконалення й розвитку. Не приймаючи викликів, відмовляючись від акумуляції власних життєвих зусиль у вирішенні проблем або вибираючи ті, що є непосильними, людина деградує, звужує можливості самовизначення та потребує психологічної, соціальної або й медичної допомоги. Відмова від вибору в напрямі самоактуалізації та нереалізованість свого потенціалу може обернутися виникненням патології, зокрема нервовими або психічними розладами, соматичними захворюванням або, в найважчому випадку, розвитком метапатології, "згортанням" окремих здібностей, інволюцією, деградацією.

Спроможність до здійснення самоактуалізаційного акту слід трактувати як сукупність певних дій, що виконуються суб'єктом на підставі свідомо поставлених перед собою в ході самореалізації цілей і виробленої стратегії їх досягнення. Кожен акт самоактуалізації завершується специфічною емоційною реакцією – "піковим переживанням", яке має позитивні модальності в разі успіху і супроводжується негативним болісними розчаруваннями у разі невдачі [4, с. 47–54].

Ми визначатимемо чинники, що впливають на процес самоактуалізації старших підлітків як сукупність факторів впливу на процес ефективної самоактуалізації старшого підлітка, що забезпечуватимуть його розвиток. Розкриємо детальніше зміст механізмів та чинників самоактуалізації старших підлітків.

Варто зазначити, що термін "самоактуалізація" складається з двох слів: "само" та "актуалізація". Відповідно "само" передбачає безпосередню участь у процесі самої особистості, із внутрішніми переживаннями, власними цінностями тощо. "Актуалізація", на наш погляд, передбачає як діяльність самого суб'єкта, так і вплив на процес зовнішніх чинників.

На основі здійсненого нами теоретичного аналізу самоактуалізації старших підлітків виділяємо наступні чинники, що впливають на даний процес. Першим із таких виділяємо рефлексію, що поєднує в собі самопізнання, самореалізацію та самоперетворення.

Вважаємо за доцільне навести визначення поняття "рефлексія". Так, рефлексія – це роздуми людини про свій внутрішній стан, самоаналіз; здатність людини звертатися до початку своїх дій; вміння знаходитися в позиції спостерігача; роздуми особистості про те, що вона робить, яким чином пізнає себе [3, с. 180–185].

Наступним чинником, що впливає на процес самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, є, на нашу думку, ціннісні орієнтації самого підлітка.

Слід зазначити, що підлітковий вік характеризується зміною системи ціннісних орієнтацій внаслідок специфічних новоутворень (потреба в саморозвитку, бажання приймати самостійні рішення, прагнення бути в авторитеті серед однолітків), які виникають в цей період.

Цінності та ціннісні орієнтації є важливими критерієм особистісної самореалізації підлітка. Цінність – це "найбільш гнучка форма включення суспільних цінностей в механізм діяльності та поведінки особистості, що передбачає вільний вибір та всебічне врахування індивідуальних інтересів" [9, с. 150]. Звичайно, ціннісні орієнтації формують в особистості установку на діяльність, яка може бути розцінена як позитивна, так і негативна. Крім того, вони детермінують соціальну поведінку підлітка, формуючи його світоглядну позицію.

Самооцінка в підлітковому віці має значення не менше, ніж оцінювання поведінки підлітка дорослими. Вона стає важливим фактором психічного розвитку підлітка, регулятором і мотивом поведінки. У підлітковому віці може

виникнути конфлікт між самооцінкою і власними домаганнями підлітка, якщо він не в змозі їх досягти. З огляду на це ми відносимо самооцінку до одного з чинників самоактуалізації старших підлітків.

При виокремленні наступних чинників ми звертаємо увагу на розроблену А. Маслоу "ієрархію потреб". Вона складається з наступних рівнів:

Рівень 1 – фізіологічні потреби – це нижчі, керовані органами тіла потреби, як дихання, харчова, сексуальна, потреби в захисті.

Рівень 2 – потреба в надійності – прагнення до матеріальної надійності, здоров'я, забезпечення по старості і т. д.

Рівень 3 – соціальні потреби. Задоволення цієї потреби суб'єктивне. Одну людину задовольняють дуже небагато контактів з іншими людьми, в іншій людині потреба в спілкуванні виражається дуже сильно.

Рівень 4 – потреба у повазі, усвідомленні власної гідності – тут мова йде про повагу, престиж, соціальний успіх.

Рівень 5 – потреба у розвитку особистості, в здійсненні самого себе, у самореалізації, самоактуалізації, в осмисленні свого призначення в світі [6, с. 56].

З огляду на те, що за "ієрархією потреб" А. Маслоу, самоактуалізації передують і інші потреби особистості, перед колективом центру соціально-психологічної реабілітації постає завдання задоволення першочергових потреб вихованців. Як свідчить практика роботи ЦСПР та згідно з Типовим положенням про центр соціально-психологічної реабілітації [8], усім без винятку вихованцям надається комплекс соціальних, медичних, юридичних та ін. послуг.

На нашу думку, на задоволення потреби підлітка у соціальному контакті, повазі, усвідомлення власної гідності впливає референтна група. Проблема соціалізуючих, виховних функцій групи ровесників (підлітків і юнаків) в житті ровесника була поставлена соціологами на початку 60-х років ХХ століття. Їх дослідження засвідчили, що інколи соціалізуючий вплив такої групи на індивіда набагато більший, ніж вплив найближчого, сімейного (сестри, брати, батьки, дідусі, бабусі та ін.) чи будь-якого іншого оточення.

Нам імponує думка, що група ровесників може відіграти одну з провідних ролей у розвитку особистості підлітків і молоді, особливо в сучасних умовах розвитку українського суспільства, частково компенсуючи дефіцит чи емоційний контакт дитини, молодшої людини, чи певних культурних знань, чи умінь, навичок, що виробляються в процесі спільної діяльності (трудова, спортивної, мистецької тощо).

Внаслідок ідентифікації себе з групою в особистості формуються певні погляди, правила поведінки, засвоюються певні культурні норми, цінності. Отже група ровесників, виконуючи одну з головних функцій соціалізації – прилучення до культури суспільства, "вводить" своїх членів не лише в ціннісний світ молодіжної культури, а й може допомогти прилучитись до мистецьких надбань власного народу, мистецької культури в цілому.

Група ровесників може задовольнити потреби старших підлітків у нерегламентованому спілкуванні, в тому числі під час спільної діяльності; допомогти оволодіти навичками співжиття з іншими людьми; створити умови для самоствердження підлітка [2, с. 81].

Що стосується колективу фахівців центрів соціально-психологічної реабілітації, то при роботі зі старшими підлітками варто дотримуватися реабілітаційно-педагогічних принципів, які сприяють особистісно орієнтованій взаємодії [5, с. 112–113]:

1. Принцип толерантного прийняття підлітка таким, який він є, – одна з умов налагодження взаємодії з різними групами. Такі правила накладають заборону на порівняльні оцінки та характеристики вихованців. Доцільним є лише обговорення динаміки позитивних змін (наприклад, творче "Я" сьогодні краще порівняно з "Я"-колишнім).

2. Принцип опори на позитивне зазначає, що у сприйнятті підлітка оцінками є її позитивні сторони; існує мудрий вислів: якщо ми говоримо людині, якою вона є насправді, вона стає гіршою, але якщо ми кажемо про неї краще, вона змінюється на краще.

3. Принцип опори на унікальність орієнтує розглядати вихованця як неповторну особистість. Визнання унікальності в особистості вводить так званого "важкого" підлітка в статус "автономності".

4. Принцип безпечної творчості. У розвитку особистості важливо, що вона почувалась у безпеці. За А. Маслоу, ця потреба є основою для здійснення подальшого розвитку. Створення безпечного простору – інтегральна характеристика місця, стилю взаємодії, самопочуття у творчості.

5. Принцип відкритості сприяє переживанню стану творця.

6. Принцип імпровізації націлює педагогів бути розкутим, шукати власну методику в роботі з вихованцями [5, с. 112–113].

Окрім самого колективу фахівців у центрі соціально-психологічної реабілітації, важливу роль у напрямку самоактуалізації відіграє соціально-педагогічне середовище. Пропонуємо розглядати соціально-педагогічне середовище, в якому відбувається самоактуалізація старших підлітків, на макро-, мезо- та мікро-рівнях, то, відповідно, й ті чинники, що впливають на процес самоактуалізації, ми розглядаємо на цих рівнях. До макрорівня, на нашу думку, можна віднести вулицю, як попереднє місце перебування підлітка, сім'ю, з якої було вилучено вихованця, тощо.

Соціально-педагогічним середовищем самоактуалізації старших підлітків мезорівня ми визначили центр соціально-психологічної реабілітації, тому, відповідно, чинниками такої підтримки ми вважаємо групу ровесників, колектив центру, різноманітні форми діяльності у ЦСПР, а також навчальні курси, зміст яких пов'язаний із самоактуалізацією старших підлітків.

Відповідно, до соціально-педагогічного середовища мікрорівня ми відносимо тимчасовий колектив (група, в якій тимчасово перебуває підліток), а також особистісні характеристики: здатність до рефлексії, ціннісні орієнтації, самооцінка тощо.

Отже, результати теоретичного узагальнення дозволяють розглядати структуру самоактуалізації старших підлітків в інтегративній єдності трьох компонентів: мотиваційно-ціннісного, інформаційно-пізнавального й операційно-діяльнісного.

Перспективами нашого подальшого дослідження є створення та впровадження технологій самоактуалізації старшого підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації на основі визначеної структури зазначеного процесу.

Література

1. Байкова Л. А. Теоретико-методологічні основи дослідження взаємозв'язку психічного, психологічного й соціального здоров'я / Л. А. Байкова // Психологічні перспективи : наукове видання. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. – Вип. 15. – 254 с.

2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ольга Володимирівна Безпалько. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 208 с.

3. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – Луганськ : Видавництво ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2013. – № 10. – 316 с.

4. Гошовський Я. Самоактуалізація й абсорбція як шляхи толерантної ресоціалізації депривованої особистості / Я. Гошовський // Психологічні перспективи: Наукове видання. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2008. – Вип. 11. – 210 с.

5. Захаров А. И. Как помочь нашим детям избавиться от страха / А. И. Захаров. – СПб. : Гиппократ, 1995. – 128 с.

6. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 424 с.

7. Павлик Н. П. Виховна діяльність у притулку для неповнолітніх : монографія / Н. П. Павлик. – Житомир : ОП "Житомирська облдрукарня", 2008. – 228 с.

8. Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей : Постанова Кабінету Міністрів від 28 січня 2004 р. № 87 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/87-2004-n>. – Назва з екрана.

9. Словник із соціальної педагогіки / авт.-уклад. Т. О. Логвиненко, Н. В. Гордієнко. – Дрогобич : Посвіт, 2007. – 160 с.